

ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНІ ТА ХУДОЖНЬО-ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У статті узагальнена методологічна основа вивчення літератури на філософсько-історичних засадах, запропонована система концептів, які відкривають простір для усвідомлення особливостей художньо-історичного моделювання. Виходячи з цього, вироблена система компетентностей, які необхідно формувати у старшокласників шляхом застосування відповідних підходів під час проведення уроків з української літератури.

Ключові слова: філософсько-історичні та художньо-історичні концепти, дослідницькі компетентності.

В статті обобщена методологическая основа изучения литературы на философско-исторических началах, предложена система концептов, которые открывают пространство для осознания особенностей художественно-исторического моделирования. Исходя из этого, предложена система компетентностей, которые необходимо формировать у старшеклассников путем использования соответствующих подходов во время проведения уроков украинской литературы.

Ключевые слова: философско-исторические и художественно-исторические концепты, исследовательские компетентности.

The article outlines the methodological basis for studying literature from a philosophic-historical perspective as well as suggests a system of concepts which give an insight into the specific traits of fictional modeling of history. Furthermore, a system of competences is elaborated which should be formed by adopting appropriate approaches during Ukrainian Literature lessons at high school.

Key words: philosophic-historical and fictional-historical concepts, research competences.

Вихідною позицією дослідження є практика дедалі ширшого застосування в сучасній методиці навчання літератури філософських підходів (А. Нагорна, А. Ситченко, Г. Токмань). Не так давно запропоновано філософсько-екзистенційний аналіз твору та методичну схему його здійснення (Г. Токмань). Проте залишається відкритим питання активізації філософсько-історичного дискурсу, використання його потенціалу у виробленні продуктивних підходів до вивчення української літератури. Метою статті є вирішення цієї проблеми. На основі праць філософів історії та літературознавців виділені методологічні концепти дослідження.

Концепти загального плану [2], [6], [15], [19]:

Універсалізм та суб'єктивізм авторського мислення – здатність письменника змалювати не тільки конкретні факти буття, а й історичну дійсність всеохопно, підпорядковувати художні картини певним ідеям та цінностям, виявляти їх вищий незмінний зміст.

Ідеаційність – історично сформовані й усталені світоглядні підходи до осмислення дійсності, ви-

ражені у фундаментальних ідеях Бога (вищих сил), людини, соціуму, нації.

Ідеаційна міфотворчість письменника – конотація письменником перерахованих ідей, надання їм власного розуміння, створення образу дійсності, який можна вважати авторським міфом, часто далеким від реальності, а лише підпорядкованим актуальній для письменника ідеї, яка зазнала індивідуальної інтерпретації. Авторський міф – моделюючий чинник у рамках художньо-історичної картини світу.

Теоцентризм – підпорядкованість мислення письменника релігійним доктринам, згідно з якими художньо-історична картина має бути спрямована на вираження релігійних цінностей – релігійно-ідеаційна або фаталістична моделі.

Антропоцентризм – визначення людини головним об'єктом земної історії, увага до індивідуальних та масових проявів індивіда – психології, дій, проблем.

Соціоцентризм та націоцентризм – змалювання соціальних та національних процесів, участі людини в них; визначальними стають відповідні ідеї

та моделі – соціально-ідеаційна та національно-ідеаційна, з якими пов'язані пріоритети соціальної й національної справедливості, національного відродження.

Історико-міфологічний синкретизм, двочленність художнього зображення – нерозчленованість міфологічного та історичного мислення письменника, їх єдність у художньому зображенні; антропоморфізм та соціоморфізм, коли образи людини та суспільства «підганяються» під обрані автором міфологічні стандарти, підпорядковуючись певній ідеї.

Концепти макроісторії: [1], [3], [6], [8], [9], [11], [12], [15], [17], [19], [21]:

Художня макроісторія – зображення історії цілісно, всеохопно; вихід художньої картини за рамки однієї доби, зіставлення різних історичних епох у творі.

Макроісторична статика в літературному творі – авторська версія незмінних законів буття.

Тотальність міфологізму – здатність міфологічного мислення проникати в історичний та художній світогляд.

Історія як сталість – ключовий концепт історико-статичного типу мислення, яке зорієнтоване на незмінні, повторювані в часі і просторі явища, процеси, закони, закономірності. Такий підхід коріниться в міфологічних уявленнях, для яких є важливим феномен «зачинательства» – наявність усталених стандартів сприйняття світу. Протягом розвитку цивілізації історико-статичне мислення значною мірою було переорієнтоване із первісного архетипного міфологізму на функціонування вироблених людством універсальних ідей, що в новітні часи виконують роль орієнтирів, зразків, норм, якими послуговується свідомість людства.

Міфологічна статика як метафоричний код і спосіб типізації історичних явищ – «кодування» художньої картини з допомогою конотованих автором універсальних ідей, які структурують літературний твір, пронизують його змістову площину, впливаючи на вибір засобів художнього творення; у такий спосіб авторський міф історичної дійсності постає внутрішнім текстом-кодом, що надає художньому твору цілісності, нормативності і замкнутості зображення, завдяки чому з'являється багато взятих з реальної міфології елементів, спрямованих на типізацію історичних явищ.

Міфологічна експліцитність – оприявлення міфів, легенд, переказів як змістової частини чи змістової основи твору, проведення прямих паралелей, зіставлень між зображеним та використаними міфами.

Міфологічна імпліцитність – приховане вираження міфологізму в мовомисленні письменника, у використаних ним архетипах (універсальних першообразах), в архетипній структурі тексту.

Хронотопне оформлення історичної статики – один з головних прийомів, що забезпечує подібність художньо-історичних зображень і виявляється в циклічній динаміці сюжету, циклічності часу і простору; утворюється типологічна єдність між

різними художньо-історичними часопросторами, які присутні у тексті, простежується змістова повторюваність (паралелізм) типологічно подібних картин та їх елементів – подій, явищ, процесів, образів, тем, проблем, персонажів (герої-зачинателі, що встановлюють прецедент певної поведінки, та герої-продовжувачі), позасюжетних елементів.

Аісторизм – вилучення у деяких жанрах (казка, легенда, притча, байка, драма-феєрія) із зображених картин будь-яких історичних ознак, що також сприяє типізації явищ і має міфологічне походження; до такого прийому письменники можуть вдаватися цілеспрямовано, працюючи і в тих жанрах, для яких історизм у принципі не є чужорідним.

Макроісторична динаміка – зображення історичного процесу як висхідного (прогресивна модель) чи спадного (регресивна модель) руху.

Історія як прогрес – одне з ключових розумінь історико-динамічного типу мислення, зорієнтованого не на статичні (незмінні) закони буття, а на рух від певної висхідної точки до певної мети; «динаміка», «змінність», «оновлення» стають визначальними світоглядними концептами; як і статичні підходи до осмислення дійсності, вони також мають міфологічне походження, але яскраво проявилися й у релігійних, зокрема християнських, та філософських уявленнях.

Історія як регрес – динамічне сприйняття дійсності, в основі якого лежить поняття історичного занепаду.

Концептуальні засади історико-динамічного типу мислення – лінійність, причинова наслідковість, часова послідовність, планомірність, спрямованість, семантична варіативність, прогресивність або регресивність, концептуальна завершеність; важливими також є проблеми сенсу і мети історії, історичного шляху, долі, перспективи, рушійних сил; кожен письменник використовує їх індивідуально, являючи власний або поширений у його час погляд на дійсність.

Теорії рушійних сил розвитку – окрема проблема в рамках історико-динамічної системи мислення, сутність якої полягає у визначенні сили, що рухає розвиток людства; за різними версіями рушійними силами є Бог, людський розум, пасіонарний герой, екзистенційний вибір, принцип «виклик – відгук», класова боротьба та ін.; Бог (боги, вищі сили, фатум) розглядається рушійною силою в міфологічному та релігійному баченні світу, він встановлює рамки необхідності та свободи для людини або суспільств; у добу Просвітництва головним рушієм історії було визначено людський розум, який розвиває усі сфери життєдіяльності; окремо існувала версія пасіонарного героя, що здатний силою свого характеру змінити історичну ситуацію, спрямувати хід подій у певне русло, повести за собою маси; у ХХ столітті велика увага приділялася екзистенційному вибору людини або й цілих народів, які, вибираючи свою долю, спрямовують історію; марксизм віддавав перевагу у цьому питанні класовій боротьбі; вартою уваги є концепція А.Тойнбі, згідно з якою в історії спрацьовує принцип «виклик – відгук», що означає: окреме суспі-

льство чи й ціла цивілізація постійно одержують виклики, відповідаючи на які забезпечують власний розвиток.

Релігійно-імітаційна художня модель зображення історичного розвитку на основі архетипу «шлях» – оформлення сюжету як лінійно спрямованої динаміки (шляху), згідно з якою народ рухається до визначеної Богом (богами) мети; у таких текстах будь-яка дорога символізує історичний шлях у цілому; при цьому мета може бути досягнутою, що є ознакою прогресивної динаміки, або ж ні, чим знаменується історичний регрес.

Хронотопне оформлення історичної динаміки – зображення у творі декількох часопросторів, один з яких наділений історично прогресивною або регресивною семантикою відносно інших; якщо «минуле» подано більш прогресивним, ніж «сучасне», то воно є авторським ідеалом, бажаним станом буття, історичною метою, що термінологічно окреслюється концептом «історична інверсія».

Концепти мікроісторії [4], [6], [14], [15]:

Художня мікроісторія – локалізований у часі і просторі образ конкретної історичної епохи.

Взаємозв'язок художньої мікроісторії з макроісторичними підходами – втілення у зображених фактах буття універсального мислення письменника, виявлення з їх допомогою авторських ідеалів та цінностей, наявність у мікроісторичній картині світу елементів макроісторичної статичності та динаміки.

Система цінностей, що реалізується художніми засобами в межах мікроісторії, – зміст і характер історичного мислення письменника, для якого є важливим розмежування таких аспектів, як «феноменальне – рутинне» (неординарне та повсякденне), «історичне – неісторичне» (здатність або нездатність бути зафіксованим в історії), «фактичне – універсальне» (конкретне і всеосяжне), «одичинне – загальне» (індивідуальне та типові).

Антропоцентричні моделі відображення історичної дійсності: екстравертивна, коли увага письменника спрямована на зовнішні прояви героїв, тобто дії та їх історичні наслідки; інтровертивна, особливістю якої є здобуття індивідом духовного досвіду під впливом історичних обставин. У багатьох творах ці моделі взаємодіють між собою.

Типи історичного буття людини в художній літературі: сенситивний, коли на першому місці перебувають чуттєво-фізичні досвід і потреби; ідеаційний, у якому герої виявляють свою підпорядкованість певній вищій ідеї – здебільшого релігійній чи соціальній; ідеалістичний, коли два типи буття поєднуються, проте духовна реальність залишається визначальною.

Архетипно-міфологічна модель художньої мікроісторії – використання авторами архетипної образності конструктивно-творчого або ж деструктивно-руйнівного змісту.

Отже, філософсько-історичні підходи дають змогу адаптувати в шкільній практиці ті концепти, які встановлюють зв'язок літератури з історією світоглядних процесів і особливостями історичного мислення, спрямовують словесника зосереджу-

вати увагу школярів не тільки на плані зображення, але й ідейного вираження у творі та способах художньо-історичного моделювання.

На основі названих філософсько-історичних та літературознавчих засад сформульована концептуальна ідея дослідження, яка полягає в тому, що глибоке сприймання і осмислення учнями ідейно-тематичного та естетичного потенціалу української літератури залежить від здатності давати кваліфіковану оцінку художньо-історичній картині світу, наявній в усіх творах, а не тільки в текстах історичних жанрів, та її світоглядному змісту.

З провідною ідеєю пов'язана концептуальна мета: сформувати в школярів дослідницькі компетентності, необхідні для філософсько-історичного декодування літературного матеріалу.

Компетентності загального плану

1. Володіти знаннями про світоглядно-ідеаційні системи, з їх допомогою розмежовувати реально-історичний та світоглядно-ідеаційний аспекти творчості.

2. Розуміти історико-міфологічний синкретизм художнього мислення, який полягає в підпорядкуванні письменником художньо-історичних зображень актуальній для нього ідеї.

3. Визначати індивідуально-ціннісну позицію автора у творі, її ідеаційну зумовленість.

4. Розрізняти мікро- та макроісторичні картини світу на основі міфологічної та хронотопної структури тексту.

Компетентності для дослідження мікроісторичних наративів у виявах феноменальності та ідеаційності

1. Знати біографічні факти, які допомагають осмислити постать митця, його історичність, використовувати їх у власних судженнях про автора.

2. Окреслювати структурні елементи художньо-історичного хронотопу, їх роль у розбудові авторської картини світу.

3. Здійснювати розмежування зображених фактів за шкалою «феноменальне – рутинне», визначати їх художньо-естетичну роль.

4. Проводити градацію зображених феноменів за рівнем естетичної виразності та концептуального значення.

5. Детально переказувати і яскраво відтворювати художні фрагменти, в яких змальовані образи з високим ступенем феноменальності.

6. Залучати феномени різного ступеня виразності для характеристики один одного, включати їх в цілісне осмислення художнього матеріалу.

7. Розкривати духовно-світоглядний феномен письменника на основі яскравих біографічних даних.

8. Встановлювати ідеаційну спрямованість біографічних матеріалів та визначати її у власних розповідях про письменника.

9. Виявляти ідеаційну концепцію твору та пов'язувати з нею його ідейно-тематичний зміст.

10. Володіти прийомми ідеаційного декодування, застосувати їх під час дослідження художніх творів.

Компетентності для дослідження макроісторичних наративів статичного і динамічного типів

1. Окреслювати незмінні закони/закономірності буття людства, виражені письменниками, їх ідеаційний характер.

2. Встановлювати не тільки конкретно-історичний, але й макроісторичний зміст творів у їх архетипно-міфологічному вияві.

3. Визначати статичні (типологічно подібні) елементи у творах з експліцитно вираженою міфологічною основою (поема І. Франка «Мойсей», роман Івана Багряного «Сад Гетсиманський») та статичною єдністю художньо-історичних хронотопів (романи Олеся Гончара «Собор», П. Загребельного «Диво»), визначати їх роль.

4. Декодувати міфолого-символічну структуру творів з проявами аісторизму (байки і притчі Г.Сковороди, повість М.Коцюбинського «Тіні забутих предків»), драма-феєрія Лесі Українки «Лісова пісня»), спрямовану на типізацію універсальних, історико-статичних явищ.

5. Визначати авторське розуміння історії як цілеспрямованої динаміки, її прогресивний чи регресивний характер, ідеаційний зміст.

6. Асоціювати сюжет твору з образом історичного шляху, встановлювати уявлення авторів про мету національної історії, план її розвитку, рушійні сили (поєми І. Котляревського «Енеїда», І. Франка «Мойсей»).

7. Розмежовувати власне історичну та психологічну динаміку, представлені в текстах цієї категорії, визначати способи їх вираження.

8. Встановлювати динамічні зв'язки на основі типологічних відмінностей між художньо-історичними хронотопами, аналізувати образну систему творів та визначати їх концептуальний зміст з урахуванням означених характеристик (нецензурований варіант повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я», роман Панаса Мирного та І. Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»).

Отже, в основі розробленої моделі навчання лежить система філософсько-історичних понять, які визначають погляд на літературу. Їх використання в шкільній практиці спрямоване наповнювати конкретним змістом сучасну тенденцію до застосування філософських знань у процесі навчання літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверинцев С. Порядок космоса и порядок истории в мировоззрении раннего средневековья (общие замечания) / С. Аверинцев // Античность и Византия. – М. : Наука, 1975. – С. 266–285.
2. Барг М. А. Историческое сознание как проблема историографии М. А. Барг // Вопросы философии. – 1982. – № 12. – С. 49–66.
3. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. М. Бахтин. – М. : Художественная литература, 1975. – С. 234–407.
4. Бердяев Н. А. Смысл истории / Н. А. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 176 с.
5. Бродель Ф. Динамика капитализма / Ф. Бродель. – Смоленск : Полиграмма, 1993. – 128 с.
6. Гегель Г. В. Ф. Философия истории / Г. В. Ф. Гегель // Гегель Г. В. Ф. Сочинения. – М.–Л. : Государственное социально-экономическое издательство, 1935. – 470 с.
7. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / И. Г. Гердер. – М. : Наука, 1977. – 703 с.
8. Грабович Г. Шевченко як міфотворець / Г. Грабович. – К. : Радянський письменник, 1991. – 212 с.
9. Ільницький М. М. Людина в історії / М. М. Ільницький. – К. : Дніпро, 1989. – 356 с.
10. Карлейль Т. Герои, почитание героев и героическое в истории // Теперь и прежде / Т. Карлейль. – М. : Республика, 1994. – С. 6–198.
11. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы / Д. С. Лихачев. – Л. : Наука, 1967. – 372 с.
12. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю. М. Лотман. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 464 с.
13. Нагорна А. Ю. Методика застосування філософських джерел у процесі вивчення зарубіжної літератури (9–11 кл.) : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія і методика навчання (зарубіжна література)» / А. Ю. Нагорна. – К., 2007. – 21 с.
14. Риккерт Г. Философия истории // Философия жизни / Г. Риккерт. – К. : Наука-Центр, 1998. – С. 180–269.
15. Руссо Ж.-Ж. Рассуждения о происхождении и основаниях неравенства между людьми / Жан-Жак Руссо // Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. – М. : КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998. – С. 51–150.
16. Ситченко А. Л. Навчально-технологічна концепція літературного аналізу / А. Л. Ситченко. – К. : Ленвіт, 2004. – 304 с.
17. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика : Исследования изменений в больших системах искусств, этики, права и общественных отношений / П. А. Сорокин. – СПб. : РХГИ, 2000. – 1056 с.
18. Токмань Г. Л. Методика викладання української літератури в старшій школі : екзистенціально-діалогічна концепція / Г. Л. Токмань. – К. : Міленіум, 2002. – 320 с.
19. Успенский Б. История и семиотика (Восприятие времени как семиотическая проблема) / Б. Успенский // Успенский Б. Избранные труды. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – Т. 1. – С. 9–70.
20. Фрай Н. Архетипний аналіз : теорія мітів / Н. Фрай // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів : Літопис, 1996. – С. 109–135.
21. Шеллинг Ф. В. Й. Введение в философию мифологии / Ф. В. Й. Шеллинг // Шеллинг Ф. В. Й. Сочинения : в 2 т. – Т. 2. – М. : Мысль, 1989. – С. 160–374.
22. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер. – М. : Мысль, 1993. – Т. 1. – 663 с.
23. Элиаде М. Космос и история / М. Элиаде. – М., 1987. – 312 с.
24. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.